

матеріалом – пам'ятками історії, культури, природи. Особливим видом пізнання краю є духовне, або релігійне подорожування – паломництво з відвідуванням монастирів, історичних священних місць, вшануванням святинь.

Точка зору архітектурної науки. Структура розселення завжди містить сліди попередніх епох освоєння, еволюції. Спадковість є характерною особливістю містобудівних структур, її багатоаспектне вивчення є важливим як для розуміння традиції, так і для формування підходів до майбутнього розвитку регіону чи міста та для містобудівної науки загалом. Одним з найважливіших чинників містобудівної традиційності певної території є своєрідність характеру зв'язків розпланування з природною основою, яка більшою мірою виявляється при неактивній урбанізації.

Духовні і релігійні аспекти. Особливості світогляду, релігій і культів етносу певної епохи, як правило, проявляються у виділенні місць поклоніння або у створенні відповідних об'єктів – капищ, поховань, вівтарів, храмів тощо. За довгий період освоєння місцевості складається своєрідна мережа священних (сакральних) місць, багато з яких давно вже втратили своє первісне значення. Вони однак цікаві нам і як історія, і як основа для виявлення неординарних властивостей конкретних місць, їх пріоритетності для особливих функцій.

Придніпровський степовий регіон до XIX ст. дещо специфічно трактувався сучасниками, наприклад, як пригранична зона кількох країн одразу, що деколи призводило до ігнорування історією його своєрідної культури. Особливим розділом є вивчення Запорозького козацтва, яке, щоправда, донедавна обмежувалось краєзнавством, науковим краєзнавством (Д. Яворницький), останнє десятиліття цей період вивчається дещо пильніше (О. Пірко, Г. Швидько та ін.). Наступний період активного заселення (XVIII–XX ст.) вивчений більше (Н. Андрущенко, С. Ревський та ін.). Довідники й туристичні путівники, які було видано, виявляють набагато менше з існуючих пам'яток – так склалось, що Дніпропетровщина має імідж промислового, а не екскурсійного центру. Зрештою, більшість пам'яток-споруд з цього періоду не збереглось. При цьому для ґрунтовної розробки туристичної мережі існуюча дослідницька основа не є достатньою. Деякі роботи було виконано у межах проектів регіонального розпланування і генеральних планів міст. На архітектурному факультеті ПДАБА розроблено ряд дипломних робіт щодо туристичного потенціалу регіону. Можливості розвитку агротуризму ґрунтовно вивчено О. Мірошниченком [2] та опрацьовано у ряді дипломних робіт.

З давніх часів зона степового Подніпров'я заселялась різноманітними спільнотами людей: “Дике Поле”, або “Великий степовий кордон України” до XVIII ст. передусім було зоною значних міграцій. За кам'яної доби тут влаштовували табори давні мисливці, збирачі, рибалки. За доби міді–бронзи територія була тереном торговельних, політичних, культурних зв'язків між сходом і заходом. У першому тисячолітті до н. е. – кочові кіммерійці, скіфи, сармати; з початком нової ери – остготи, гунни, анти, уличі, половці, печеніги, давньоруські слов'яни й візантійські купці; монголо-татари, а пізніше – у XV–XVIII ст. – українське населення (запорозьке козацтво) співіснує з кримсько-татарськими спільнотами (ордами). У часи середньовіччя тут виникло своєрідне державне утворення на основі воєнізованого згромадження українців-переселенців із земель, що перебували під владою Росії та Польщі – Військо Запорозьке Низове, яке поступово заселялось вільним населенням.

Деякі пам'ятки давніх часів збереглися дотепер як легенди і найцікавіші здобутки археології. Дніпро як шлях “з варяг у греки”, легенди про князя Святослава, який загинув над Дніпровими порогами, про давньоруське язичницьке святилище на о. Хортиця у сучасному Запоріжжі. Легенди Монастирського острова у сучасному Дніпропетровську: про віщого Олега, половецьке святилище, зупинка Апостола Андрія Первозванного, християнське святилище готів, монастир IX–XIII ст. і перебування там княгині Ольги. Степові кургани (кіммерійські, сарматські) і великий скіфський некрополь “Геррос” на півдні області¹, половецькі фігури-“баби”. Різні народи, сповідуючи різні віровизнання та релігії, відправляючи культу різного характеру, засновували і зводили культові об'єкти різних типів, надаючи різноманітного сакрального змісту освоєним регіоном.

---

¹ У кургані Товста могила у 1970-х роках знайдено славнозвісну скіфську Пектораль.

матеріалом – пам'ятками історії, культури, природи. Особливим видом пізнання краю є духовне, або релігійне подорожування – паломництво з відвідуванням монастирів, історичних священних місць, вшануванням святинь.

Точка зору архітектурної науки. Структура розселення завжди містить сліди попередніх епох освоєння, еволюції. Спадковість є характерною особливістю містобудівних структур, її багатоаспектне вивчення є важливим як для розуміння традиції, так і для формування підходів до майбутнього розвитку регіону чи міста та для містобудівної науки загалом. Одним з найважливіших чинників містобудівної традиційності певної території є своєрідність характеру зв'язків розпланування з природною основою, яка більшою мірою виявляється при неактивній урбанізації.

Духовні і релігійні аспекти. Особливості світогляду, релігій і культів етносу певної епохи, як правило, проявляються у виділенні місць поклоніння або у створенні відповідних об'єктів – капищ, поховань, вівтарів, храмів тощо. За довгий період освоєння місцевості складається своєрідна мережа священних (сакральних) місць, багато з яких давно вже втратили своє первісне значення. Вони однак цікаві нам і як історія, і як основа для виявлення неординарних властивостей конкретних місць, їх пріоритетності для особливих функцій.

Придніпровський степовий регіон до XIX ст. дещо специфічно трактувався сучасниками, наприклад, як пригранична зона кількох країн одразу, що деколи призводило до ігнорування історією його своєрідної культури. Особливим розділом є вивчення Запорозького козацтва, яке, щоправда, донедавна обмежувалось краєзнавством, науковим краєзнавством (Д. Яворницький), останнє десятиліття цей період вивчається дещо пильніше (О. Пірко, Г. Швидько та ін.). Наступний період активного заселення (XVIII–XX ст.) вивчений більше (Н. Андрущенко, С. Ревський та ін.). Довідники й туристичні путівники, які було видано, виявляють набагато менше з існуючих пам'яток – так склалося, що Дніпропетровщина має імідж промислового, а не екскурсійного центру. Зрештою, більшість пам'яток-споруд з цього періоду не збереглося. При цьому для ґрунтовної розробки туристичної мережі існуюча дослідницька основа не є достатньою. Деякі роботи було виконано у межах проектів регіонального розпланування і генеральних планів міст. На архітектурному факультеті ПДАБА розроблено ряд дипломних робіт щодо туристичного потенціалу регіону. Можливості розвитку агротуризму ґрунтовно вивчено О. Мірошниченком [2] та опрацьовано у ряді дипломних робіт.

З давніх часів зона степового Подніпров'я заселялась різноманітними спільнотами людей: “Дике Поле”, або “Великий степовий кордон України” до XVIII ст. передусім було зоною значних міграцій. За кам'яної доби тут влаштовували табори давні мисливці, збирачі, рибалки. За доби міді–бронзи територія була тереном торговельних, політичних, культурних зв'язків між сходом і заходом. У першому тисячолітті до н. е. – кочові кіммерійці, скіфи, сармати; з початком нової ери – остготи, гунни, анти, уличі, половці, печеніги, давньоруські слов'яни й візантійські купці; монголо–татари, а пізніше – у XV–XVIII ст. – українське населення (запорозьке козацтво) співіснує з кримсько–татарськими спільнотами (ордами). У часи середньовіччя тут виникло своєрідне державне утворення на основі воєнізованого згромадження українців–переселенців із земель, що перебували під владою Росії та Польщі – Військо Запорозьке Низове, яке поступово заселялось вільним населенням.

Деякі пам'ятки давніх часів збереглися дотепер як легенди і найцікавіші здобутки археології. Дніпро як шлях “з варяг у греки”, легенди про князя Святослава, який загинув над Дніпровими порогами, про давньоруське язичницьке святилище на о. Хортиця у сучасному Запоріжжі. Легенди Монастирського острова у сучасному Дніпропетровську: про віщого Олега, половецьке святилище, зупинка Апостола Андрія Первозванного, християнське святилище готів, монастир IX–XIII ст. і перебування там княгині Ольги. Степові кургани (кіммерійські, сарматські) і великий скіфський некрополь “Геррос” на півдні області¹, половецькі фігури–“баби”. Різні народи, сповідуючи різні віровизнання та релігії, відправляючи культу різного характеру, засновували і зводили культові об'єкти різних типів, надаючи різноманітного сакрального змісту освоєним регіоном.

---

¹ У кургані Товста могила у 1970-х роках знайдено славнозвісну скіфську Пектораль.

За час існування держави Війська Запорозького (серед. XVI ст. – 1775 р.) її кордони і структура змінювались; військово-адміністративний центр управління – Січ – також послідовно змінював місце². Усі Січі були розташовані в районі Великого Лугу³, особливо три найзначніші – на північному його березі при впадінні річок Базавлук і Чортотлик (рис. 1). Вольності, або територія стаціонарних поселень й зимівників-запорожців та їх сімей об'єднувалися паланкою – як господарчо-територіальною одиницею з адміністративним центром⁴. Найбільш заселеними були центральні й північні території – Протовчанська, Орільська, Самарська й Кодацька паланки, віддалені від небезпечного південного кордону. Головним шляхом, яким запорожці пересувались у віддалені торгові й військові походи, були ріки. На шляху до Чорного моря часто доводилось обходити гирло Дніпра, рухаючись між порогами від Січі вверх, а потім Самарою, Вовчою й Кальміусом у Азовське море. При початку зони Дніпрових порогів діяла лоцманська служба для проведення суден⁵. Суходільні шляхи – як транзитні, так і внутрішні з'єднували переважно північ з півднем. При перетині важливими шляхами Дніпра та деяких рік діяли перевози з утворенням ряду поселень навколо них (рис. 1).

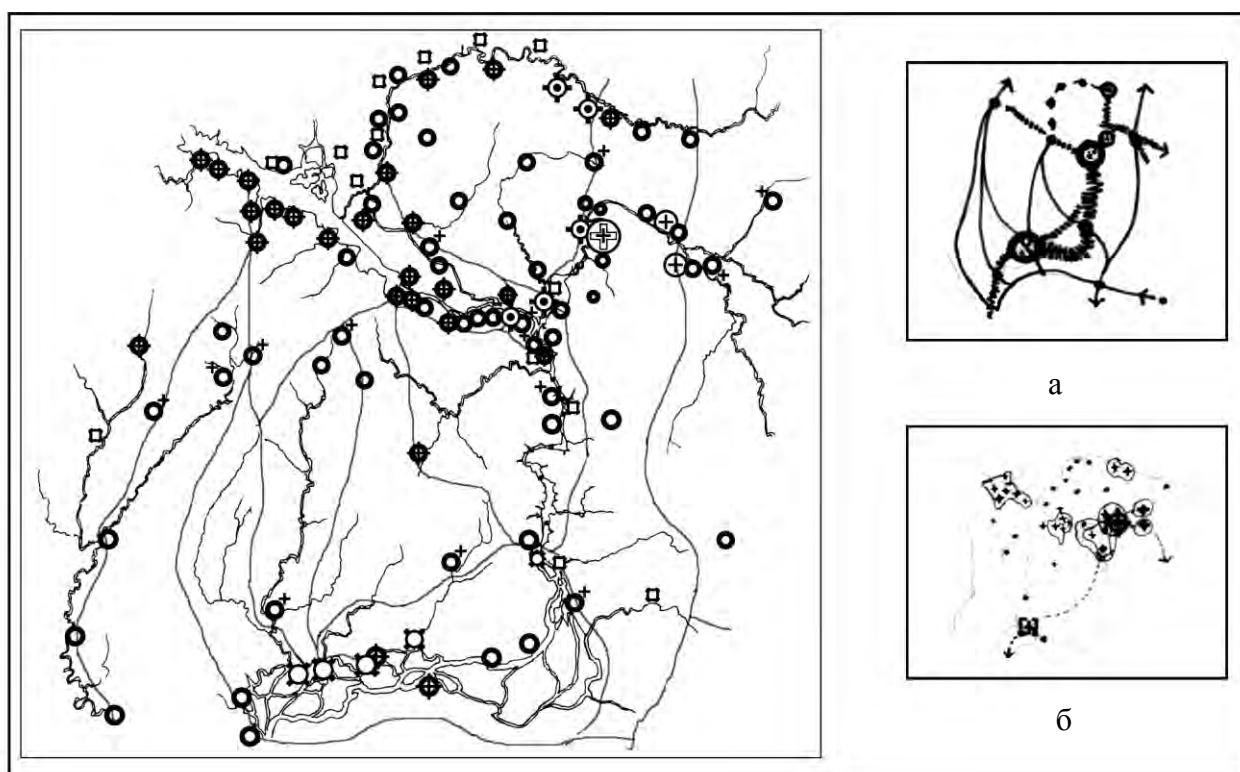

Рис. 1. Заселення земель Війська Запорозького (у межах Придніпровської панурбації):
а – структурний каркас; б – просторова структура духовних осередків

Найважливішим після Києво-Межигірського монастиря, духовним центром усього Запоріжжя⁶ був Самарський Пустельно-Миколаївський монастир, який засновано ще у 1570-х роках.

² Укріплення, або “городок” на о. Хортиця у 1550-х рр., Томаківське укріплення 1580–1593, Микитинська січ 1638–1652, Чортотлицька січ 1652–1709, Олешківська і Кам'янська січі під час турецького підданства козаків 1709–1734, Нова або Підпільненська січ 1734–1775 [5, с. 102].

³ Великі плавні у нижньому Дніпрі, нині затоплені Каховським водосховищем.

⁴ Бугогардівська, Інгульська, Кодацька, Протовчанська, Орільська, Самарська, Кальміуська, Прогноївська [5, с. 155].

⁵ З 1650 р. у Старому Кайдаці, а з 1750 вище за течією – у Лоцманській Кам'янці.

⁶ Як відомо, громада запорозького козацтва сповідувала виключно православне християнство.

Розташований він у закритому природному ландшафті, як колись говорили, “у дубовій товщі”, між рукавами Самари за 20 км вище її гирла. При ньому у XVIII ст. діяло два скити (у Кочережках і Дмитрівці) біля перевозу Моравського шляху, при гирлі р.Вовчої. Своєрідним центром, пов’язаним з молитовними потребами війська, були головна січова церква й пересувні похідні церкви-каплиці. Парафіяльні й соборні храми у паланках розміщувались загалом пропорційно заселенню територій (рис. 1, б).

Тобто своєрідний структурний каркас розселення формується низкою центрів, які з’єднані водним шляхом, що продовжується на північ суходолом: Січ при Великому Лузі, осередок перед порогами – паланкові Новий Кайдак і Самар та лоцманська служба, монастир і Новоселиця при р. Самарі та два паланкові містечка на р.Орілі. Цей каркас доповнюється відгалуженнями і вузлами при перевозах. Мережа храмів, осередками підтримуючи структуру розселення, розвинута дискретно на північних територіях (рис. 1, а).

Провідними чинниками утворення структури заселення запорозьких земель були природно-географічні умови, які визначали розміщення елементів. Зміст, функціонування і призначення поселень і зв’язків визначають геополітичні умови, – передусім положення території на межі держав, що перебували у складній взаємодії, та власні потреби і структуру суспільства. Властивості природного середовища – гідрографія, геоморфологія, рослинність, клімат своєрідно впливають на освоєння кожного регіону. Властивості акваторій забезпечували життєві потреби, а значні ріки були водними шляхами. Рельєф земної поверхні використовувався відповідно до потреб – чи для зручного пересування, чи для безпечного поселення або стоянки. Значну вагу мали і просторові якості ландшафту – доміанти, береги акваторій тощо. Значущість Ріки та широкого поля-степу набуває певного сакрального змісту, що яскраво проявляється у козацькій народній творчості, (думах) та у літературних творах.

Понад 200 років подальшого розвитку регіону позначились дуже суттєвими змінами у кількості й щільності населення, у характері й активності освоєння території. Зі збільшенням населеності проявляється різноманітність віровизнань, – засновуються і зводяться нові храми і монастирі. Однак у XX столітті відома політична й ідеологічна ситуація спричинила довготривалий процес примусової атеїзації, знищення і секуляризації багатьох релігійних об’єктів⁷. З 1990-х років відбувається відроджується релігійність, але мало що залишилось із матеріального спадку, тобто церковних будівель, – тепер лише відновлюються втрачені й засновуються нові храми. У свою чергу, активність заселення, промислового і містобудівного розвитку Придніпровського регіону й надалі збільшувалась.

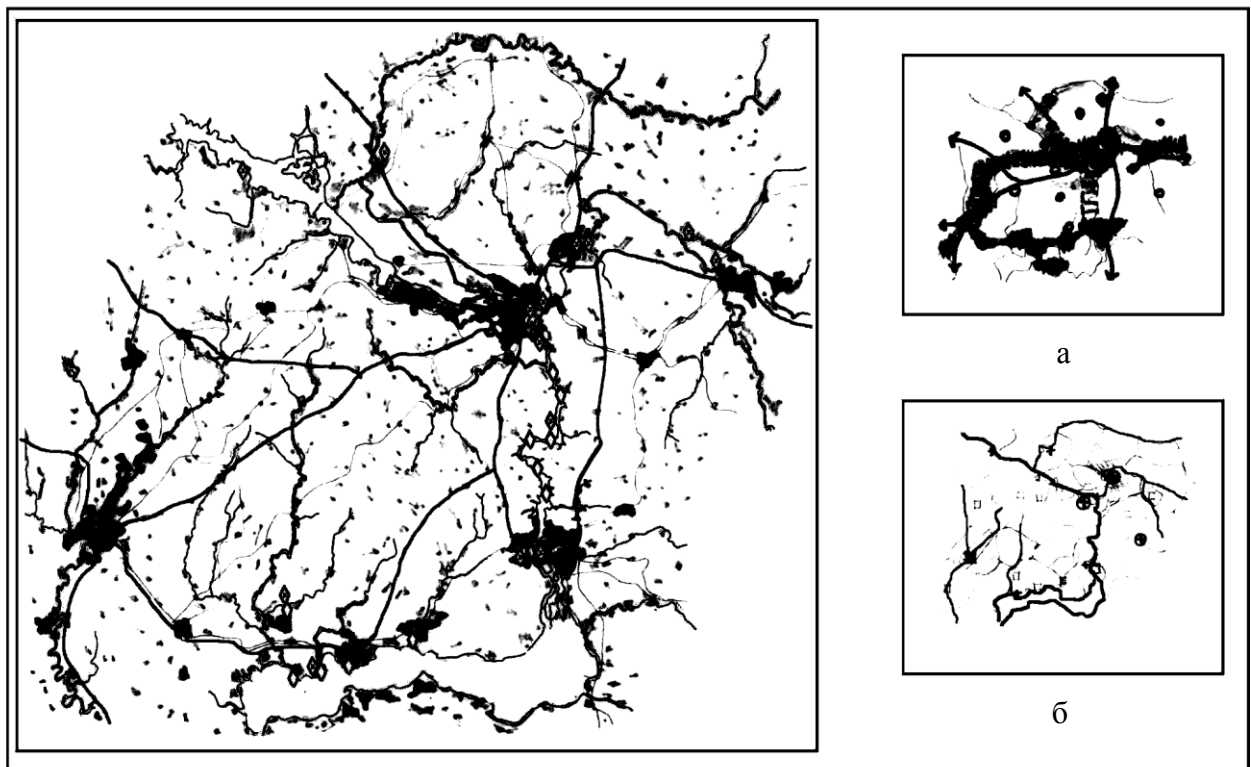
На кінець XXст. у регіоні поступово склалась високоурбанізована структура на основі центрів металургії⁸ та промислових родовищ⁹. Утворилась так звана кільцева Придніпровська панурбація [3]. Вісь каркасу тим перемістилася до напряму південний захід – північний схід, утворивши напівкільце (рис. 2). Береги Дніпра у зоні порогів залишились сільськими, а русло використовується як шлях, хоча пасажирський транспорт тепер працює недостатньо активно¹⁰. Як середина кільця, так і периферійні території аграрно освоєні. При цьому характерно, що район між річками Оріллю й Самарою, як і за козацької доби, заселений більш щільно. Структурні осередки XVII–XVIIIст. у своєрідній формі отримали розвиток у теперішній час: Микитин Ріг із районом розташування Січей – теперішні Нікополь, Орджонікідзе, Марганець; район паланкових Нового Кайдака, Старої Самари й лоцманської служби – територія Дніпропетровська; Самарський монастир і Новоселиця – м. Новомосковськ; Романків перевіз – м.Дніпродзержинськ; перевіз Моравського шляху через Самару – м. Павлоград; острів Хортиця й перевіз Кічкас – м. Запоріжжя.

⁷ Наприклад, у Дніпропетровську (у сучасних межах) в 1917–1991 рр. було закрито 28 храмів, 14 з яких зруйновано.

⁸ Дніпропетровськ з кін.ХІХст., Запоріжжя, Дніпродзержинськ, Новомосковськ з 1 пол. XX ст.

⁹ Кривий Ріг, Орджонікідзе, Марганець, Вільногірськ, Жовті Води, Павлоград.

¹⁰ У 1970-х рр. розроблялась пропозиція освоїти цю ділянку житловими і рекреаційними структурами, замкнувши так “кільце” регіону [3].

*Рис. 2. Розпланувальна структура Придніпровської панурбації;
виявлені потенційні та виявлені пам'ятники історії:
а – структурний каркас; б – просторова структура духовних осередків та храмів УПЦ*

Мережа релігійних об'єктів регіону розвинута загалом пропорційно концентрації населення у великих містах¹¹ (рис. 2, б). При всій різноманітності, у більшості перебувають громади православних церков. Достатньо велика кількість нових та відновлених після втрати храмів і монастирів пов'язана з місцями духовних осередків саме з козацької доби. Наприклад, у Дніпропетровську відроджуються місця давніх святинь: на Монастирському острові, де довгий час не зберігалось пам'яті про давній монастир, у 1998 р. споруджено храм Святителя Миколая; поблизу колишнього містечка Стара Самара будується значний храмовий комплекс Іверської ікони Божої Матері; при колишніх перевозах відроджені дві церкви, присвячені Покрову Божої Матері у Кам'янці (Новокодацький перевіз) та Одинківці (Самарський перевіз). У 1992 р. після 50-ти років руйнації відроджено Самарський Пустельно-Миколаївський монастир. У центрі теперішнього Новомосковська повернено церкві собор Святої Трійці (1773–1776 рр.), який є унікальною пам'яткою архітектури. У селі Покровському на місці Нової Січі відроджено храм, а поблизу (с. Капулівка) поставлено монумент на могилі курінного отамана Івана Сірка.

У Придніпровському регіоні, окрім певної недорозвинутості традиції туристичного трактування залишків освоєння козацької доби, багато місць колишніх січей, містечок і зимівників затоплено водами водосховищ. Поряд з цим є перспективним природний потенціал регіону. Степовий ландшафт, при колосальній урбанізації ХХ століття, усе ж виявляє свої цікаві властивості: підвищений рівнинний рельєф, могутня акваторія Дніпра – колишнього “шляху з Варяг у Греки”. Скелясті береги – залишки знаменитих дніпрових порогів. Пороги затоплено при спорудженні Дніпрогесу, однак з'явилась можливість безперешкодного судноплавства, що може використовуватись для річково-морських круїзів. Давні кургани є не лише пам'ятками історії, а й просторовими домінантами у відкритому ландшафті.

¹¹ За даними облвиконкому, на 2001 р. найбільше релігійних громад у Дніпропетровську, Кривому Розі, Павлограді, Нікополі, Новомосковському Також у Верхньодніпровському, і Новомосковському районах, Дніпропетровському і Криворізькому.

Відносно освоєними в туристичному відношенні можна назвати лише пам'ятки у м. Запоріжжя. Острів Хортиця виявився єдиним достатньо збереженим місцем і достатньо виразним природним комплексом з навколишніми елементами акваторії, скелястих берегів, незалежно від активності великого міста. Група скелястих островів увійшла у заповідник "Дніпрові пороги". Перед островом вище за течією у 1932 р. споруджено греблю Дніпрогесу, внаслідок чого утворився складний різнохарактерний комплекс пам'яток природи, історії й індустріальної архітектури. На правому березі, серед міської забудови стоїть 700-літній запорозький Дуб, який завжди був атрактивним об'єктом. На острові організовано лише музей, дуже незначний елемент оборонних валів і ресторан; решта території – неорганізований парк і міський район. Як екскурсійні об'єкти вони використовуються досить вибірково. На території м. Дніпропетровська пам'ятки козацької доби невинувато забуті. Існують земляні споруди двох фортець – Старий Кайдак, де поставлено пам'ятний знак, та Новобогородицький ретраншемент поблизу Старої Самари. Новий Кайдак є тепер міським районом, але його структура майже не змінена й постійно діє храм Святителя Миколая. У регіоні існує багато перспективних, не виявлених природних місць й історичних пам'яток, є можливості розробки туристичних маршрутів відповідно до інтересів та видів подорожування – пізнавально-красознавчий, зелений туризм, водний, активний і пасивний відпочинок, духовні подорожі.

Вибраний для опису період визначається нами як найбільш характерний для містобудівної історії даного регіону, у духовному і в культурному відношенні він не позначений інтенсифікацією заселення, своєрідною "прагматизацією" виникнення поселень на індустріальній основі. Витоки християнства, яке тепер формує релігійний образ регіону, сягають I–IX століть. Становлення українського етносу у нижньому Подніпров'ї пов'язане з розвитком Запорозького козацтва. Далі йде ускладнення як етнічне й конфесійне (це велике різноманіття переселенців з кінця XVIII ст. дотепер), так і функціонально-містобудівне, значна індустріалізація регіону.

Спадковість освоєння географічного простору проявляється незалежно від менталітету народу, від підходів до взаємодії з природою, оскільки форму освоєння найбільше визначають внутрішні якості території.

1. Дніпропетровськ: віхи історії / А.Г. Болебрух, С.А. Квітка та ін. – Дніпропетровськ: Грані, 2001. 2. Мирошниченко А.А. Аграрно-рекреационные зоны в Украине. – Днепропетровск, 1998. 3. Научные прогнозы преобразования городской среды Днепропетровска до 2000 года и на отдаленную перспективу: пояснительная записка ГПИ "Днепрогражданпроект". – Днепропетровск, 1972. 4. Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. – К: Наук. думка, 1987. 5. Яворницький Д.І. Історія Запорозьких козаків: В 3 т. – К: Наук. думка, 1990. – Т. 1. 6. Матеріали державного архіву та виконавчого комітету Дніпропетровської області.